

BİR HATTATIN DÖNÜŞÜMÜ: ALFABE DEVRİMİ'NİN HALİM EFENDİ'NİN ÇALIŞMALARINI ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

Melike Tařcıođlu & Şinasi Acar***

Türkiye'de 1 Kasım 1928 tarihinde, o güne kadar kullanılan Osmanlı alfabesi yerine, Latin alfabesinin Türkçe'ye uyarlanmış biçiminin kullanılmaya başlanması “Harf Devrimi” olarak anılır. Bu devrim, 1850'lerden itibaren çeşitli çevrelerce düşünülen, ancak önemli toplumsal, kültürel ve ekonomik değişimlerin yaşandığı Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilebilen devrimlerden biridir. Harf Devrimi'nin okuma yazma alanında Türk milletini çok ilerilere taşıyan, yaşamsal öneme sahip, çok cesur bir devrim olduğu kuşkusuzdur. Tasarım açısından ele alındığında da, ilk yılları hızlı, cesur, sabırlı ve kolay uyum sağlayabilen hattatlara ihtiyaç gösteren bir dönem olmuştur.

Yeni Türk devleti kurulunca Gazi Mustafa Kemal, okuma yazma bilenlerin oranının artması ve eğitimin hızlandırılması için Harf Devrimi'ni gündeme taşıdı. 9 Ağustos 1928 akşamı Sarayburnu'nda Atatürk'ün ünlü söyleviyle başlayan yeni Türk harflerine halkı hazırlama evresi, gezilerle, gazetelerle, başlık, levha, imza, kimi yazışmalar gibi küçük uygulamalarla, alfabe çalışmaları ve okullarda açılan kurslarla sürdürülmüştür. Değişik çevrelerce bir yıla, üç yıla, beş yıla değin yerleşeceği düşünülen dönüşüm, bütün tahminleri geride bırakan bir hızla çok kısa sürede gerçekleştirilebilmiştir.¹

Uzmanlar Latin harflerini Türkçe'nin yapısına göre değerlendirerek yeni bir Türk alfabesi hazırladılar. Yeni Türk harfleri yasasının 1 Kasım 1928'te kabulünden sonra eğitim ve öğretimde Latin alfabesi uygulandı. Yasada bütün devlet kurumlarında, şirket, dernek ve özel kuruluşlarda yazışmaların yeni Türk harfleriyle yapılması zorunlu kılınyordu. Bunun için bir geçiş süresi belirlendi. Örneđin, resmî işlemlerde yeni alfabeyle geçiş için son tarih 1 Ocak 1929'du. Eski harflerle basılı kitapların eğitimde kullanılması yasaklanmıştı. 1 Aralık 1928'den başlamak üzere kitap dışındaki yayınların tümü, 1 Ocak 1929'dan sonra da kitaplar yeni Türk harfleriyle basılacaktı.

Harf Devrimi'nden sonra açılan “Millet Mektepleri”yle okuma yazma bilmeyen geniş yığınların en kısa sürede eğitilmesi amaçlandı. Cumhuriyet'in

* Yard. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Grafik Bölümü, mtascioglu1@anadolu.edu.tr

** Y. Müh., Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Grafik Bölümü konuk öğretim üyesi.

¹ Özerdim, Sami N., *Harf Devriminin Öyküsü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1962, s.27.

yaklaşık %8’le devraldığı okuryazar oranı, yeni alfabe sâyesinde 1935’te %25’e ulaşabildi.² Harf Devrimi’yle birlikte yalnızca eğitim alanında değil, yayıncılıkta da gözle görülür ilerlemeler gerçekleşti.

Harf Devrimi’nden sonra yeni Türk harflerini hemen benimseyen ve kolayca kullanmaya başlayan hat ustalarından biri Halim Efendi’dir. Yaratılışından gelen emsalsiz yeteneğiyle, sanki daha önceden alışkanlığı varmış gibi Latin harflerinde de –özellikle gotik harflerde– hattatlığındaki ustalık kadar başarı göstermiştir. Bu kapsamda Halk mektepleri için Sabri Cemil Bey’in hazırladığı Alfabe kitabı, küçük büyük çeşitli şekilleriyle onun kaleminden çıkmış; ayrıca Maarif Matbaası’nın Latin hurûfâtı da kendisi tarafından hazırlanmıştır. Bu dönemde kartvizit ve logo³ çalışmalarını, yabancı olduğu Latin harfleriyle de yapmayı sürdürmüştür. Latin harflerinin Arap harflerine oranla tertip ve istife hiç elverişli olmamasına karşın, yaptığı birbirinden güzel tasarımlardan çeşitli örnekler bu araştırma kapsamında sunulmakta ve grafik sanatı açısından yorumlanmaktadır.

Halim Efendi’nin yaşamı

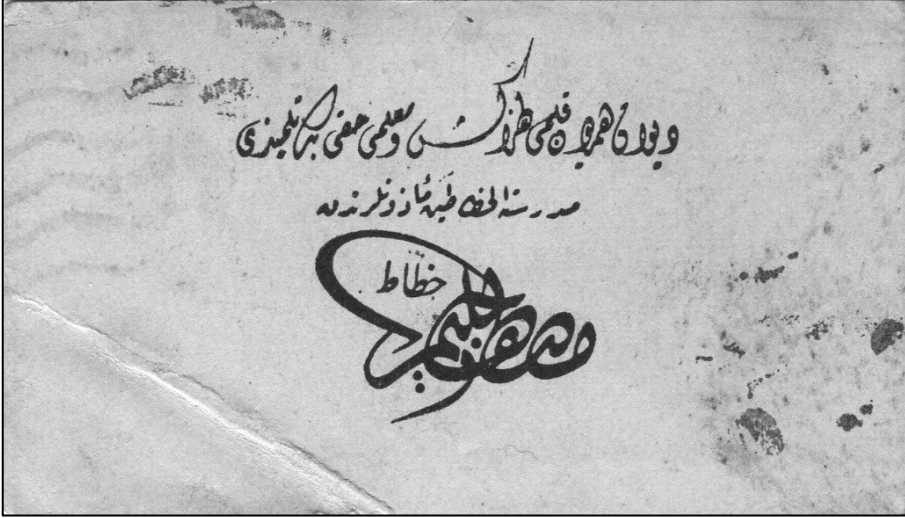
Hattat Mustafa Halim Özyazıcı, 14 Ocak 1898 İstanbul Haseki doğumludur. Babası Nalinci Hacı Cemal Efendi Kırımlı, annesi Adviye Hanım Sudanlıdır. Esekapı İlkokulu’nu bitirdikten sonra “Gülşen-i Ma’ârif Rüşdiyesi” adlı ortaokula devam etmiştir. Burada okurken, okulun güzel yazı hocası Hattat Hâmid Aytaç (1893-1982) ondaki yeteneği görerek kendisiyle özel olarak ilgilenmiş ve –babasının da teşvikiyle– ortaokulu bitirdikten sonra “Sanâyi’-i Nefise Mekteb-i Âlîsi”nin⁴ Hakkâk⁵ bölümüne kaydolmuştur. Bu okula bir yıl devam ettikten sonra, 1914’te “Medresetü’l-Hattâtîn” açılınca bu okula nakletmiştir. Medresetü’l-Hattâtîn’de dönemin en değerli hattatları Hasan Rıza (1849-1920) ve Kâmil Akdik’ten (1861-1941) sülüs ve nesih; Hulûsi Yazgan’dan (1868-1940) ta’lik; İsmail Hakkı Altunbezer’den (1869-1946) celif sülüs ve tuğra; Ferid Bey’den (1858-1925) dîvânî ve celif dîvânî; Hattat Said Bey’den (1860-1938) rık’a meşk etmiştir. 26 Eylül 1918’de mezun olmuştur.

² “Harf Devrimi,” *Ana Britannica Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yayıncılık A.Ş. ve Encyclopedia Britannica, 2004) Cilt 10, Sayfa 401-402.

³ Logo, kurum ya da kişiler için özgün biçimde tasarlanmış ayırt edici işaretlerdir. Yalnızca grafik simgelerden oluşabildiği gibi (emblem), sadece kurum adının yer aldığı bir tasarım da olabilir (logotype). Eskiden ambleme “alâmet”, logoya “alâmet-i fârîka” denirdi.

⁴ Daha sonra adı “Güzel Sanatlar Akademisi” olan yüksekokul, günümüzde “Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi” olarak hizmet vermektedir.

⁵ “Hakkeden, mühür ve sâire kazıyan” anlamındadır. Mühürçülerin aynı zamanda çok iyi hattat olmaları gereklidir.

Resim 1. Halim Efendi'nin kendi elinden çıkma kartviziti (Şinasi Acar Arşivi) Üzerinde “Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi tuğrakeş ve mu'allimi (öğretmeni) Hakkı Bey [Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer] tilmîzi (öğrencisi) / Medrese-tül Hattâtîn mezûnlarından / Hattat Mustafa Halîm” yazıyor. Üstte dîvânî, ortada rık'a, altta sülûs yazı kullanmıştır.

Resim 2. Hattat Mustafa Halim Özyazıcı bağ evinde (Şinasi Acar Arşivi)

Diplomasını aldıktan sonra Dîvân-ı Hümâyûn kalemine memur olur (Resim 1). Askerliğini Askerî Matbaa'da hattat olarak yapar. Terhisinden sonra bir süre Evkaf Matbaası'nda ve Devlet Matbaası'nda hattat olarak çalışır. 1924'te Sirkeci'de Bâbîâlî Caddesi'nde yazıhane açıp serbest hattat olarak çalışmaya başlar. 1928 Harf Devrimi'ne kadar burada kıt'a ve levha gibi geleneksel hat ürünleri dışında pek çok kitap başlığı tasarımı, logo ve mühür istifleri ile çeşitli kartvizitler hazırlar. Harf Devrimi sonrasında daha önce Arap harfleriyle tasarımı yaptığı logo ve kartvizit çalışmalarını bu kez Latin harfleriyle yapmaya başlar. Ancak, devrimin kısa sürede tutması için Arap harfleriyle yazmak yasaklanmıştır. Bunun sonucu işleri azalır. Bu durum karşısında bugün Topkapı'daki Demirciler Sitesi'nin bulunduğu Tepebağ semtinde 20 dönüm kadar bir arazi satın alarak bağcılık yapmaya karar verir. Arazinin 10 dönümlük kısmının toprağını ıslah ederek 3000 kütüklü üzüm bağı oluşturur. Burada 30 çeşit üzüm yetiştirdiği söylenir. Bu dönemde az da olsa gelen hat siparişlerini “*Sâbikan hattat, hâlen bağbân*” (Eskiden hattat, şimdilerde bağcı) diye imzaladığı görülmektedir (Resim 2 ve 3).

Latin harflerine geçiş kısa sürede gerçekleşmekle Arap harfleriyle yazı yazma yasağı –özellikle hat sanatı açısından– önce gevşemiş, daha sonra tamamen ortadan kalkmıştır. Bu dönemde gelen siparişler dışında, Mustafa Halim Bey, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tamir ettirilen kimi eski camilerin celi yazılarının onarımı ile yeni yaptırılan Şişli Camii ve Ankara Maltepe Camii gibi camilerin kubbe ve kuşak yazılarını gerçekleştirmiştir.⁶ Ayrıca, Hattat Halim Efendi, *Genç Eczacı* (Samsun, 1923), *Türk Eczacı Alemi* (İstanbul, Arap harfli 1927-28, Latin harfli 1929-31), *Eczacı Gazetesi* (İstanbul, 1926-27), *Eczacı* (İstanbul, 1911-1927) dergilerinin başlıkları Hattat Halim Efendi'nin elinden çıkmış olduğu gibi, eczaneler için hat çalışmaları yapmış ve ilaç kutusu etiketleri tasarlamıştır.⁷

İsmail Hakkı Altunbezer'in vefatı üzerine 8 Ağustos 1946'da Güzel Sanatlar Akademisi “Eski güzel yazılar öğretmenliği”ne atanmıştır (Resim 4). Bu dönemde hem Akademi'deki öğrencilerine hem de okul dışından pek çok kişiye bağ evinde hat dersleri vermiştir. 3 Şubat 1963 tarihinde yaş haddinden emekli olmuştur. Bu tarihten başlayarak vefatına değin İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ile Edirnekapı Mihrimah Sultan Medresesi'nde ders vermiştir. 20 Eylül 1964 günü Londra Asfaltı

⁶ Cami kubbesinin göbeğini çevreleyen celi sülüs yazılara “kubbe yazısı”, cami ve türbelerin iç duvarlarını boydan boya çeviren celi yazılara “kuşak yazısı” denir. Bu yazılar süre ya da âyetlerden oluşur. Halim Efendi'nin eserlerinin tam listesi için Bkz. Revnakoğlu, Cemaleddin Server, “Nalincizâde Mustafa Halim”, *Tarih Dünyası*, sayı 4, Mart 1965, s.401-405.

⁷ Şeref Etker, “Eczacılıkta hat örnekleri,” *Eczacılık Tarihi Araştırmaları - VI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı'nda (İstanbul, 5-7 Haziran 2002) Sunulan Bildiriler*, A. Mat (ed.), İstanbul: İstanbul Üniv. Eczacılık Fak. Yay., 2003, s.335-339.

üzerinde bir trafik kazası geçirmiş ve kaldırıldığı Çapa Tıp Fakültesi Hastanesi'nde 30 Eylül 1964 günü vefat etmiştir. Kabri Eski Kozlu Mezarlığı'ndadır.⁸

Resim 3. Halim Hoca (ortada) bağ evinde, Prof. Süheyl Ünver ve Çiçek Derman ile birlikte (Şinasi Acar Arşivi)

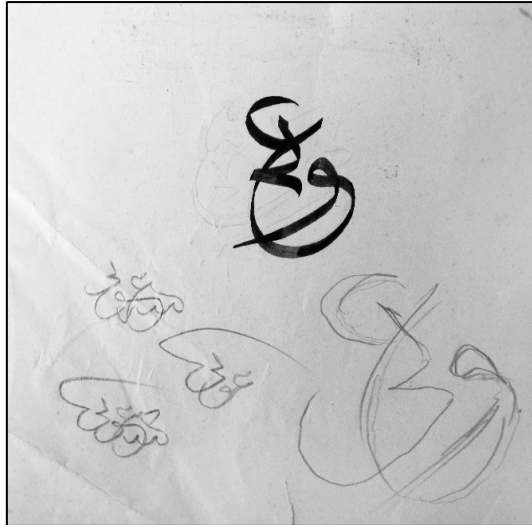
Resim 4. Halim Hoca Akademi'nin rıhtımında öğrencileriyle birlikte (Şinasi Acar Arşivi)

⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Şinasi Acar, *Gelimli Gidimli Dünya (Ünlü Hattatların Mezarları)*, İstanbul, 2004, s.108.

Halim Efendi'nin sanatı

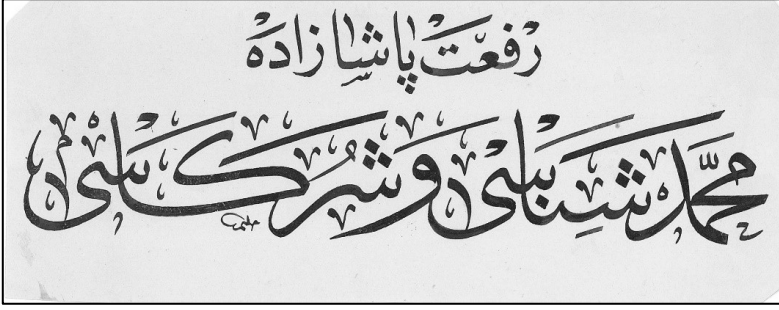
Hat çevrelerinde Halim Efendi ya da Halim Hoca olarak anılır. Her türlü yazıyı büyük bir hünerle, çok hızlı bir biçimde ve tashihsiz olarak yazmakta ustadır. Necmeddin Okyay'ın söylemiyle “Yazıyı yenmiş, kalemi kendine esir etmiş” kudretli bir hattattır. Eski deyimle “serî-ül kalem”di, yani çok hızlı yazardı. Eski mushaf ve delâillerin yanlış, bozuk ve yıpranmış yerlerini, asıllarından fark edilmeyecek şekilde düzeltmek ve onarmakta büyük hüner sahibiydi. Bu alandaki başarısı, görenleri hayrete düşürecek düzeydedir.

Kendisini hocalığı sırasında çok yakından tanımış olan Emin Barın'ın anlattığına⁹ göre “Kompozisyonu önce kurşunkalemle çok basit şekilde tasarlar, kamyş kalem kalınlığını seçer ve derhal yazıya geçer. Harf veya kompozisyondaki herhangi bir bozukluğu tashih etmektense yeniden yazmayı tercih eder. Hattatlar arasında tashihsiz yazı yazmak veya bu işi belli etmeden yapmak büyük kudret sayılır. Aslında tashih işinde de çok ustadır. Halim Hoca yazılarında pek az tashih yapar ve yaptığı zaman da bu hiç belli olmazdı”. Özellikle celi yazıları müsveddesiz ve kalıp hazırlamadan yazmak fevkalâde zordur. Halim Hoca yazacağı yazının tertibini zihninde tasarlıyor, kurşunkalemle kâğıda kabataslak yerleştiriyor, celi yazı kalemini eline alıp hemen yazmaya başlıyordu (Resim 5). Ve bu sür'at hiçbir zaman elinden çirkin yazı çıkmasına neden olmuyordu.

Resim 5. Halim Efendi'nin eskiz çalışmalarından bir örnek (Şinasi Acar Arşivi)
Sağ alt köşede çok kaba olarak kompozisyonun taslağı yapılmış, üstte bu taslak kamyş kalemlle kusursuz bir şekilde uygulanmıştır.

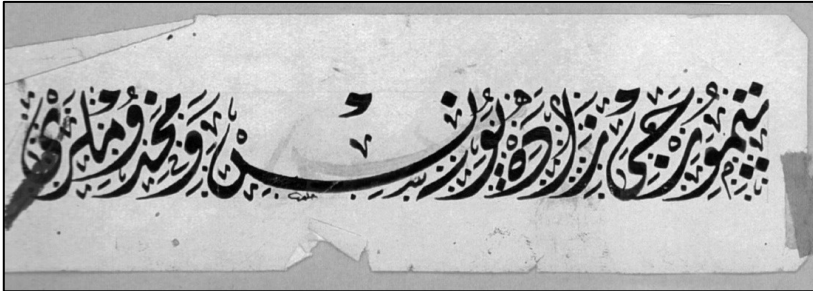
⁹ Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul, 1984, s.260-261.

Resim 6. Logo çalışmalarından bir örnek (Şinasi Acar Arşivi)
Sülüs yazıyla: *Rıf'at Paşazâde / Mehmed Şinâsî ve şürekâsı* (ortakları).

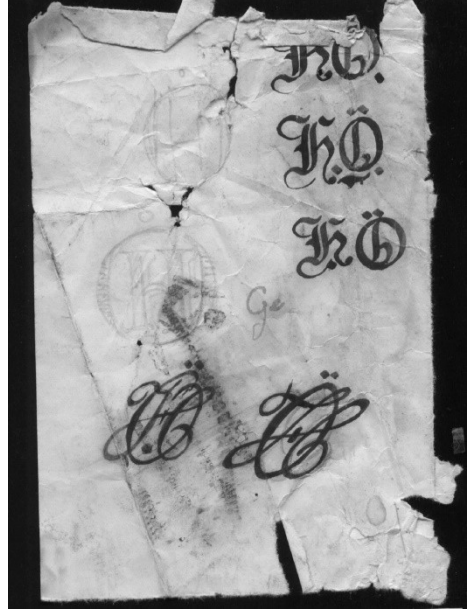
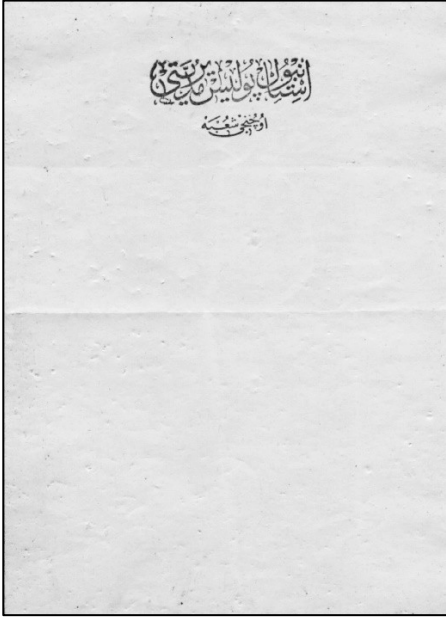
İslâm hat sanatında topluca “*Aklâm-ı sitte*” (Altı kalem) denilen sülüs, nesih, muhakkak, reyhânî, tevkî’ ve rıkaa’ dışında ta’lik, dîvânî ve rık’ayı da kolaylıkla yazardı. Özellikle sülüs ve celî sülüste pek çok eser vermiştir. Rık’a yazısı, görenleri kıskandıracak kadar güzeldir. Her kalınlıktaki kalemi, kalem hakkını vererek, harflerin hareket ve canlılığını kaybetmeden kullanmasını bilmiştir. Harflerin canlılığı yanında, istifteki yerleri ve duruşları da ideal ölçülerdedir. Bu nedenle gubârî inceliğindeki yazılarından en kalın celîlerine kadar bütün eserlerinde mükemmelliğe ulaşabilmiştir.

Hafif çekik gözlü, çıkık elmacık kemikli, koyu esmer tenli, kısık boyunlu, bir elli-bir altmış boyunda, iki tarafa sallanarak yürüyen, ufak tefek, kara kuru bir zattır. Sürekli çalışan, bir gününü bile boş geçirmeyen “*nev’i şahsına münhasır*” (kimseye benzemez) ve “*velûd*” (çok üretken) bir sanat adamıdır. Uğur Derman, Halim Efendi’nin, yazılarını hayranlıkla seyredenlere arada bir “*Ufak tefek, kara kuru gördün de, beni Karamürsel sepeti mi sandın?*” dediğini nakleder.¹⁰ Dış görünüşü perişan denecek ölçüde derbederdir. İyi kazandığı, hâli vakti yerinde olduğu, bir hayli parası ve malı mülkü olduğu hâlde –belki de yoksul doğduğu ve büyüdüğü için– yiyemez, harcayamaz.

Resim 7. Halim Efendi'nin bir başka logo çalışması (Şinasi Acar Arşivi)
Celî dîvânî yazıyla: *Timurcuzâde Nevres ve Mahdumları* (oğulları).

¹⁰ Uğur Derman, “*Ölümünün 20. Yılında Hattat M.Halim Özyazıcı*” başlıklı broşür, 1984.

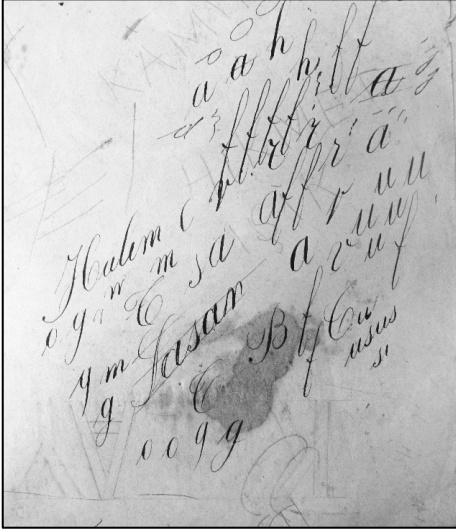

Resim 8 (solda). Başlıklı kâğıt çalışmalarından bir örnek (Şinasi Acar Arşivi). Antette *İstanbul Polis Müdüriyeti / Üçüncü Şu'be* yazmaktadır.

Resim 9 (sağda). Halim Efendi'nin Latin harfleriyle çalıştığı tasarım eskizlerinin bulunduğu bir sayfa (Şinasi Acar Arşivi). Burada kimi gotik yazı çalışmaları, el yazısıyla (script) ablem denemeleri ve çeşitli eskizleri görülmektedir

Hasis denecek ölçüde tutumlu olduğu için,¹¹ âdetâ kendisini sefaletle mahkûm etmiştir. Bu eli sıklığı ve fakirâne yaşantısı yüzünden çoluk çocuğuyla da anlaşılamaz, son yıllarında yalnızdır ve onlarla dargın olarak ölür. İyimser ve kalenderdir. Son yıllarını, 'Londra Asfaltı'nın yapılması dolayısıyla bağının değer kazanacağı ve bu sâyede âhir ömründe Erenköy civarında camiye yakın bir eve sahip olacağı hülyasıyla geçirir. Kalın, küt ve nasırlı parmaklarıyla harikulâde bir yumuşaklıkla, hiç yanlış yapmadan, en ufak bir tereddüt göstermeden, büyük bir kararlılık içinde, dahası pek de itina eder gözükmeyerek, nefes alır gibi bir çırpıda yazar.

¹¹ Halim Hoca, bir gün bağından topladığı bir sepet üzümle Güzel Sanatlar Akademisi'ne gelir. Yakın dostu olduğu Hattat Necmeddin Okyay, oğlu Sacid ve diğerlerine üzüm ikram eder. Herkes memnun olur. Sohbet koyulaşır. Bir süre sonra Sacid Bey babasına gizliden "*Hoca'ya üzüm için bir miktar para verelim*" uyarısında bulunur. Necmeddin Hoca "*Oğlum ayıp olur, hediye getirmiş*" diye itiraz eder. Gideceğine yakın Sacid Bey aynı teklifi yineleyince, bu kez biraz da kızarak "*Oğlum ben veremem, sen ne yaparsan yap*" diye söylenir. Bunun üzerine Sacid Bey Hoca'ya münasip bir dille bir miktar para sıkıştırır. Halim Hoca çok memnun olur; güleç bir yüzle Necmeddin Hoca'ya dönerek "*Hoca senin bu Sacid bir başka yahu*" diye takdirlerini dile getirir!

Resim 10 (solda). Halim Efendi'nin eskiz çalışmalarından bir sayfa (Şinasi Acar Arşivi). Altta, kurşun kalemle yazılıp silinmiş Latin harfleri, üstte el yazısı (script) karakter denemeleri görülüyor.

Resim 11 (sağda). Halim Hoca'nın Arap ve Latin harflerini birlikte kullandığı bir mezar taşı tasarımı (Fotoğraf: Şinasi Acar). Üstte müsenna olarak *celi sülüs* yazıyla "Hüve" (O [Allah]) yazıyor. Mezar taşı Merkezefendi Camii haziresindedir. En altta Arap harfleriyle "Ketebehu Halim" (Onu Halim yazdı) hattat imzası yer alıyor. Fatma ve Fahreddin Kalemcioglu adları gotik harflerle yazılmış.

Sağlığında yazdığı hiçbir çalışmasını atmaya kıyamamış, bu nedenle – 2000 yılının sonlarında ortaya çıkan– yazı terekesinden sandıklar dolusu – sayılamayacak ve şaşılacak kadar çok sayıda– karalamaları, meşkleri, eskizleri ve denemeleri çıkmıştır. Kıt'a ve levha olarak çok eser vermiş olmasına karşın, Halim Efendi mushaf yazmamıştır. Yazmış olduğu sülüs-nesih bir hilye, ölümünden sonra yazı terekesinden parçalar hâlinde çıkmıştır.¹² Yazılarını *ceffalkalem* (bir çırpıda) yazdığı gibi, bu dünyadan *ceffalkalem* (ansızın) göçtü Halim Hoca. Eskilerin dediği gibi "Kadr-i zer zerger şinâsed, kadr-i gevher gevheri".¹³

¹² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Süleyman Berk, "Hattat Halim Efendi'nin Bilinen Tek Hilyesi", *Tarih ve Düşünce*, sayı 30, Temmuz 2002, s.56-64.

¹³ Altının değerini kuyumcu, elmasın değerini mücevherci bilir.

Osmanlı'da kartvizit tasarımı ve Halim Efendi

Osmanlı yaşamında Tanzimat sonrasında kullanılmaya başlanan kartvizitlerin¹⁴ üstünde, dönemin ileri gelen devlet, bilim, ticaret ve sanat erbabının isteğiyle kimi ünlü hattatlar tarafından yapılmış birbirinden güzel tasarımlar görülür. Bu alanda en çok çalışan hattatlar arasında Ârif Hikmet Bey (öl. 1918), Hâlid Bey (öl. 1918), Mustafa Halim Özyazıcı ve Hâmid Ayaç (1893-1982) başta gelir.

Osmanlı dönemindeki kartvizitlerde sülüs, ta'lik, rık'a, nesih, dîvânî ve celi dîvânî yazılar kullanılmıştır. Bu alanda çalışan hattatlar kartvizit yanında, logo, mühür ve damga tasarımı da yapmışlardır. Çeşitli tertip ve istiflerle gerçekleştirilen kartvizitlere zarif ve güzel görünüşler kazandırarak, onları elden ele dolaşan birer minyatür levha kimliğine büründürmüşlerdir.

Zeki Kuşoğlu'nun gazeteci yazar Ziyad Ebüzziya Bey'den naklettiğine göre,¹⁵ kartvizitlerin Osmanlı döneminde yaşanan bayramlarda günümüzden farklı bir kullanım şekli daha bulunmaktadır: Bayramın ilk iki günü âmirlerini ziyarete giden memurlar konağın selâmlık bölümüne alınırlar. Selâmlıktaki mermer oval masanın üstünde küçük bir kutu bulunur. Ziyarete gelen memurlar kartvizitlerini bu küçük kutuya bırakırlar. Masanın üstündeki tepside ziyaretçiler için hazırlanmış, kristal kâseler içinde, iki çeşit tatlı ve kaşıklar bulunur. Ziyaretçi tercih ettiği tatlıdan bir kaşık alır, kullandığı kaşığı içinde su bulunan üçüncü kâseye bırakır. Daha sonra ev sahibiyle bayramlaşılır, birlikte kahve içilir ve ziyaret sonlandırılır. Ziyaretine gelinen âmir, kartvizit kutusuna bırakılan kartlarda adresleri bulunan memurlara "iâde-i ziyaret"i bayramın son günü yapar. Ziyarete gelenlerin sayısı çok olduğu için, arabasıyla kapılarının önünden geçerken içeri girmez, yanındaki biriyle kartvizitini yollar. Böylece iâde-i ziyareti gerçekleştirmiş olur.

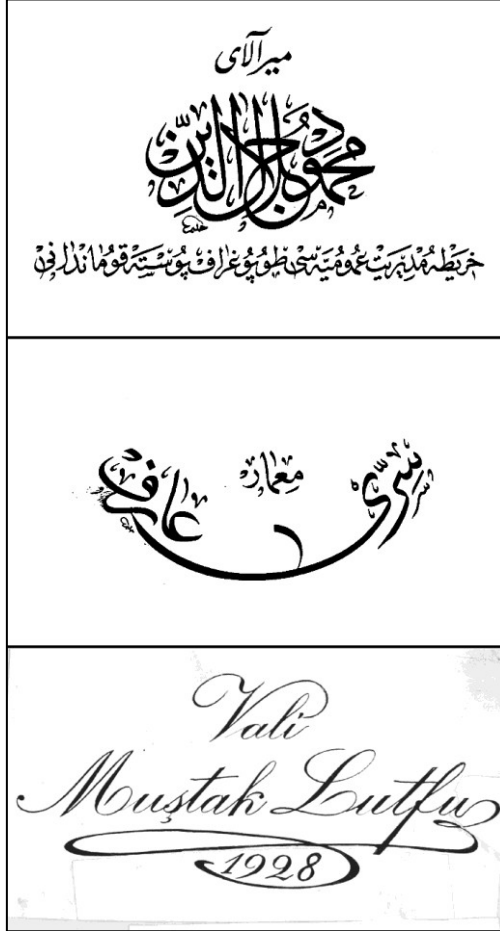
Onlarca kartvizit arasından ayırmak, göze çarpmak, akılda kalmak, "bilgiyi estetikle birleştirerek sunma"daki ustalıklı diğer kartvizitlerden daha öne çıkmak, günümüzde olduğu gibi Osmanlı'da da önemliydi. Dahası bu bayram ziyareti geleneklerine göre denilebilir ki tasarımcı veya hat ustasının mahâreti, âmirin iâde-i ziyaret olasılığını artıran bir önemdeydi.

Günümüzde kurumsal olarak ele alınan kartvizit tasarımı, Osmanlı döneminde yine isim ve iletişim bilgilerinin bulunduğu, ama daha kişisel, mühüre veya imzaya daha yakın bir hâldeydi. Bu da her bireyin tasarımcıyla,

¹⁴ Kartvizit "ziyaret kartı" anlamında olup dilimize Fransızca'dan geçmiş bir sözcüktür. Üzerinde en azından sahibinin adı ve lakabı (günümüzde soyadı) bulunur. Pek çoğunun üzerinde ayrıca sahibinin unvanı, görevi, ev ve iş adresleri ve varsa telefon numaraları da yer alır.

¹⁵ Zeki Kuşoğlu, "Osmanlı Kartvizitleri ve Hattat Ârif Hikmet Bey", *İlgi mecmuası*, sayı 46, Yaz 1986, s. 31-35.

yani o dönemde hat ustasıyla ilişkisinin olabileceğini gösteriyor. Bir kurumda çalışanlar kendi kartvizitlerini, mühürlerini veya imzalarını bir hat ustasına yazdırırlar, bu tasarımlarla kendilerini tanıtırlandı. Tasarımcı, tıpkı bir terzi gibi, ihtiyaç duyulan, sık gidilen ve ulaşılabilir bir kişiydi. Tasarımlar, her birey için özel olarak ve onun adının yazıldığı harflerin elverdiği birleştirme ve yerleştirmelerle ortaya konulmaktaydı. Böylece ortaya çıkan, imza ile logo arası el yapımı bir marka oluyordu.

Resim 12. Halim Efendi'nin kartvizit tasarımlarından örnekler (Şinasi Acar Arşivi)
Üstte: *Miralay / Mahmûd Celâleddin / Harîta Müdüriyyet-i Umûmiyyesi Topoğraf Posta Kumandanı*. Ortada: *Mi'mâr Sırrı Ârif*.

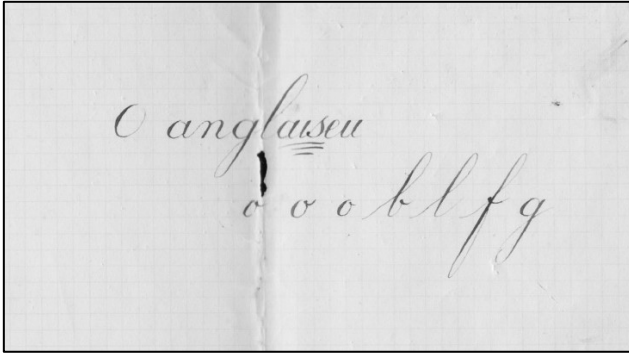
Halim Efendi'nin deneyimi ve el çabukluğuyla ortaya koyduğu bu markalardaki harf kombinasyon ve kompozisyonları incelendiğinde, ortaya çıkan bir "zihin çabukluğu"ndan da söz edilebilir. Sayıca çok fazla çalışma

yapmış olması, zihnindeki kompozisyonun daha hızlı ortaya konulmasına olanak vermiştir. Sesleri temsil eden harfler, isimlerde ve sözcüklerde yan yana gelmiş, ilişkiler bağlara dönüşmüş, bağlantılar estetikle yoğurularak kamış kalem aracılığıyla kâğıt üzerinde can bulmuştur.

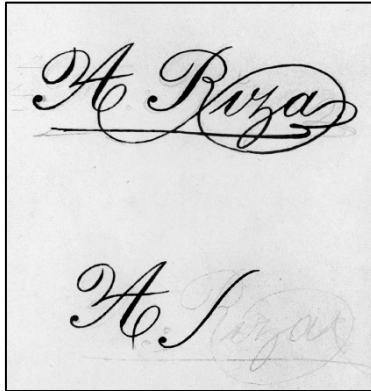
Latin harfleri ve Halim Hoca

El yazısı (script) karakterler, Harf Devrimi'nde iyi bir geçiş dönemi karakteri olmuştur. Eski yazıdaki harflerin birleşmeleri, script karakterlerde de vardır ve hat ustalarının eline tırnaksız (serifsiz) yazı karakterleri kadar yabancı değildir (Resim 13 ve 14).

El yazısını iyi yazabilmek, bol tekrar, göz deneyimi, el becerisi ve sıkı disiplin gerektirir. Güzel yazı yazmak, bakarak, taklit ederek ve bol bol tekrar ederek mümkün olur. Elin kamış veya kalem tutmayı öğrenmesiyle çizgiler daha akıcı ve pürüzsüz hâle gelir. Harfler arasında daha kuvvetli bağlantılar kurulabilir ve kompozisyona ilişkin yeni fikirler geliştirilebilir. Ancak hepsinden önemlisi, bu becerinin yaza yaza geliştiği gerçektir.

Resim 13. Halim Efendi'nin eskiz çalışmalarından bir sayfa (Şinasi Acar Arşivi)

Resim 14. Latin harfleriyle eskiz çalışmalarından bir başka örnek (Şinasi Acar Arşivi)

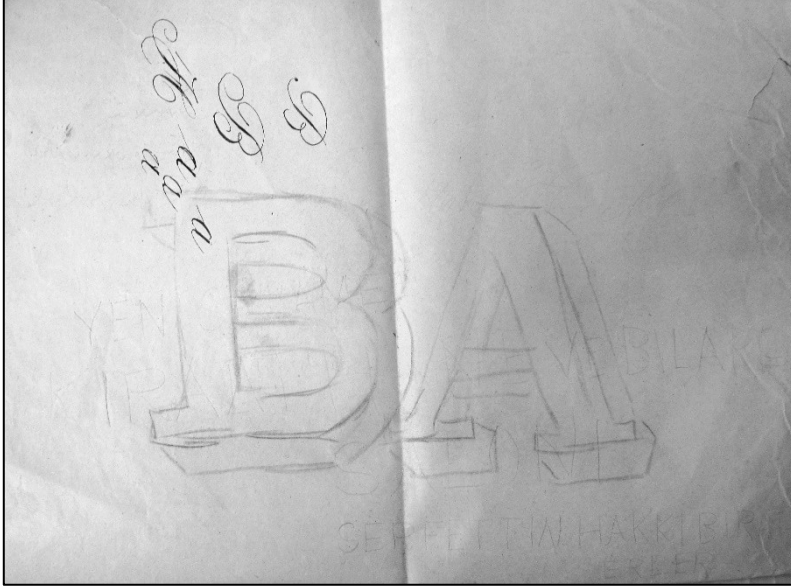

Resim 15. Mühür ve antet çalışmalarından örnekler (Şinasi Acar Arşivi)

Üstte solda: *Tasarruf ve Te'âvin (Yardımlaşma) Sandığı / Vezne-i Umûmî / Muhâbeciliği / 1339 (Milâdî 1923)*; Üstte sağda: *Türkiye Cumhuriyeti / İstanbul Vilâyeti Tevkîfhâne-i Umûmî Müdüriyeti / 29 Teşrînevel 1339 (Milâdî 29 Ekim 1923)*.

Latin alfabesinde ise, küçük ama önemli bir fark vardır. Latin harflerinin temelindeki geometrik kurallar çok belirgindir. Latin harflerinin anatomisini çözmeye “bakarak taklit” yetersiz kalır, geometrik çözümleme ön plana çıkar. Cetvel, pergel ve gönye kullanmadan tırnaksız Latin harflerinin anatomisini keşfedebilmek ve doğru biçimde çizebilmek düşük bir olasılıktır.

Halim Efendi'nin eskizlerinde de bu fark görülebilir (Resim 16). Kuenstler Script gibi zarif ve detaylı bir el yazısı karakteri, Latin harfleriyle yazıyor olmasına karşın, neredeyse hatasız olarak kaleme alınabilmiştir. Ancak, arka planda görülen kare tırnaklı harfler için bu yargı geçerli değildir. Büyük ölçekte ve ayrıntılı bir eskiz yapılmasına karşın, harflerdeki anatomik hatalar göze batmaktadır. Çünkü, burada cetvel kullanmadan anatomi çözümlemesi yapılmış, el yazısındaki deneyimlerin karşılayamayacağı boyutta, hatalı, başarısız veya düşük performanslı denebilecek bir yapı ortaya çıkmıştır.

Resim 16. Halim Efendi'nin eskiz çalışmalarından bir sayfa (Şinasi Acar Arşivi)

Halim Efendi'nin kamaş kalemdeki ustalığı, kurşunkalem eskizlerinde görülmez. Eskizlerindeki çok hızlı ve estetik kaygıdan yoksun çizgilerle, sadece yerleştirmeyi çözmek amacıyla, hangi harfin hangi konumda yer alacağını, hangi uzantıların birleşeceğini, yani tasarımın bir tür “yerleşim planı”nı yapmaktadır Halim Efendi. Kurşunkaleme ait çizgilerde daha çocuksu, daha amatör, sanki başka bir ele aitmiş gibi görünen çizgiler var. Bu eskizlerde kesik kesik, parça parça olan çizgiler, iş kamaş kaleme geldiğinde akışkan, pürüzsüz ve kendinden emin bir estetiğe bürünüyor. Bunun nedeni, belki de yine alışkanlık ve deneyimleridir. Arap harfleriyle kurşunkaleme gereksinme duymadan –kamaş kalemle– bir çırpıda yazabilmektedir. Oysa Latin alfabesinde kurşunkalemle çalıştığı eskizi bile neredeyse bitmiş kadar uğraşmış el yazıları, istenen anatominin tam da oturtulamadığı kare tırnaklı ve tırnaksız Latin harfleri, ezberi değişen hattatın başarmak için döktüğü teri göz önüne seriyor.

Hattat Halim Efendi Arap harflerine olan aşinalığıyla –daha eskiz bile yapmadan– bütünü görebilmekte ve bitmiş işi gözünde canlandırabilmekteydi. Yeni alfabeyle neredeyse tüm deneyimleri sıfırlanmış, bütünü görebilme yetisi yerini tek tek anatomi tanıma egzersizlerine bırakmıştır. Eski ve yeni yazıyla yapılmış mühür tasarımlarında görülen farklardan en önemlisi ve en dikkat çeken yeni harflerdeki açılardır (Resim 15). Eski yazının organik yapısında bu açılardan sağlanabilmesi çok daha zorken, Halim Efendi eski yazıda değil, yeni yazıda zorlanmış, Latin harflerinin merkezden dışa doğru konumlanmasında yer

yer hatalı anatomiye sahip harf çalışmaları yapmıştır. Ortadaki mühürlerde üst ve alt satırların açılı farkı düz (yukarıdan aşağıya doğru) ve açılı (merkezden dışa doğru) olmak üzere –belki de kasıtlı olarak– ayrıştırılmak istenmiş, ancak amatörce bir estetikle sonuçlanmıştır. Altındaki mühürde *MAARİF* sözcüğünde art arda gelen iki “A” harfinin açılı farklılıklarının yarattığı hatalı görünüm de göze batmaktadır.

Resim 17. Logo çalışmalarından bir örnek (Şinasi Acar Arşivi)

Edhem Pertev Eczâhânesi Müstahzarâtından / Leylak kokulu Pertev Kolonya Suyu / Mahall-i i'mâl (Yapım yeri) ve deposu Aksaray'da Edhem Pertev Eczâhânesi'dir.

Sonuç

Bugün yazının ve alfabenin değiştiğini, okuma yönünün sağdan sola iken soldan sağa olduğunu, kitap kapaklarının arkalarının ön kapak hâline geldiğini tam olarak hayal edebilmek, bu denli radikal bir değişime nasıl ayak uydurulduğunu kestirebilmek oldukça güçtür. Bu hızlı değişim için ortaya konulması gereken olağanüstü çabayı, Halim Efendi'nin tasarım ve eskizlerinde görebiliyoruz.

Yeni alfabeyle geçişle birlikte, tasarım, yazı ve kompozisyon deneyiminin önemli ölçüde yitirildiği kuşkusuzdur. Yeni alfabe, yeni estetik olasılıklar sundu ama, bu olasılıklar zaten Latin alfabesini kullananlar tarafından yıllardır hep

denenmişti. Yılların deneyimi, doğal olarak, estetik mükemmeliyetin bu alfabeyi kullanan Batı ülkelerinde pekişmesini sağladı.

Halim Efendi gibi yaşamını hattatlıkla kazanan çok yetenekli bir usta, bu geçişte ya kendine yeni bir iş bulacaktı, ya küsüp bir kenara çekilecekti ya da bu dönüşüme hızla ayak uyduracaktı. Halim Efendi acemisi olduğu yeni alfabeyle uyum sağlamayı tercih etti. Yeni alfabeyle bol iş olanağı olduğunu da göz önüne alarak bu alfabeyle iş üretmeye başladı. Bu kararında kendisinin parayı seven, aşırı tutumlu karakterinin de etkisi olduğu düşünülebilir.

Hızlı uyum, yanında taklidi getirdi. Kartvizitte, logoda ve kitap kapağındaki görsel hiyerarşi, estetik, dikkat çekicilik, üç ay içinde yeni bir alfabe ve bu alfabenin aşınası olunmayan harf anatomisiyle sıfırdan çözülebilecek bir iş değildi. Latin alfabesiyle hazırlanmış kartvizit ve logo tasarımlarına bakarak, onları yer yer taklit ederek, hızla yeni alfabenin elverdiği kompozisyonlar üzerinde çalışıldı.

Gazi Mustafa Kemal'in 1923'te söylediği "*Yalnız bir şeye ihtiyacımız vardır; çalışkan olmak!*" sözü, bu dönemi özetler. Halim Efendi hemen her alanda değişim içinde olan ülkenin göstermesi gereken olağanüstü çabayı temsil etmektedir. Yazı ve tasarım kültürünün kaybolması, âdeta sıfırlanması, onlarca yıl sonra fark edilecek bir erozyona neden olurken, yapılan devrim Türk milletini kültürel seviyede en az o denli ileriye götüren ve Batı dünyasına bağlayan bir mihenk taşı olmuştur. Dahası Türk yazısının değişimine, Türk kültür tarihinin olduğu ölçüde, Dünya kültür tarihinin de en büyük devrimlerinden biri olarak bakmak yanlış değildir.¹⁶ Günümüzün Türk tasarımcısı 85 yıldır kullandığı bu yeni alfabeyle, Bilgi Çağı'nın sunduğu iletişim ve teknolojiye ilişkin gelişmelerin getirdiği avantajları da kullanarak kendine özgü çözümler üretmekten yılmamalı, geçmiş kültürüne de sahip çıkarak çağcıl arayışlarla özgün çözümler üretmeye devam etmelidir.

Teşekkür: Yazarlar, değerli katkıları için Süleyman Berk, İsmet Gülnihal ve Dilek Gürbüz'e şükranlarını sunarlar.

Kaynaklar

- Acar, M.Şinasi, *Gelimli Gidimli Dünya (Ünlü Hattatların Mezarları)*, İstanbul, 2004.
 Azak, Gürbüz, "Siz Ne Biriktiriyorsunuz?," *Türkiye gazetesi*, 11 Ocak 1988.
 Berk, Süleyman, "Hattat Halim Efendi'nin Bilinen Tek Hilyesi," *Tarih ve Düşünce*, sayı 30, Temmuz 2002, s.56-64.
 Derman, M. Uğur, "Hattat Halim Efendi," *İslâm Düşüncesi*, sayı 6, Kasım 1968, s.399-406 ve *Ölümünün 20. Yılında Hattat M. Halim Özyazıcı* başlıklı broşür, 1984.

¹⁶ İnan, M.Rauf, "Yazı Değişimi: Çok Kısa Sürede Gerçekleşmiş Bir Devrim ve Gerçekleştirme Yöntemleri", Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu, Türk Dil Kurumu, Ankara 1981, s.169.

- Ergin, Metin, "Hat Sanatının Son Temsilcisi," *Cumhuriyet gazetesi*, 4 Ocak 1953.
- İnal, Mahmud Kemal, *Son Hattatlar*, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1955.
- İnan, M.Rauf, "Yazı Değişimi: Çok Kısa Sürede Gerçekleşmiş Bir Devrim ve Gerçekleştirme Yöntemleri", *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1981, s.169.
- Karamanlıoğlu, A.Fehmi, "Hattat Halim Hoca," *Türk Kültürü*, sayı 38, Aralık 1965, s.196-197.
- Kuşoğlu, Zeki, "Osmanlı Kartvizitleri ve Hattat Ârif Hikmet Bey," *İlgi*, sayı 46, Yaz 1986, s.31-35.
- Okay, Orhan, "Bir Halim Hoca Vardı", *Zaman gazetesi*, 8 Eylül 1996.
- Özerdim, Sami N., *Harf Devrimi'nin Öyküsü*, Ankara: Türk Dil Kurumu yay., 1962.
- Özönder, Hasan, "Hattat Mustafa Halim Özyazıcı ve Yazı Üslûbu," *Türk Kültürü*, sayı 96, Ekim 1970, s. 849-857 .
- Revnakoğlu, Cemaleddin Server, "Nalincızâde Hacı Mustafa Halim I," *Tarih Dünyası*, sayı 2, Ocak 1965, s.226-228 ve "Nalincızâde Mustafa Halim II," *Tarih Dünyası*, sayı 4, Mart 1965, s.401-405.
- Rado, Şevket, "Ölmeden Önce Düşünülse," *Hayat*, 3 Aralık 1964 ve *Türk Hattatları*, İstanbul: Yayın Matbaacılık, 1984.
- Ulunay, Refi Cevad, "Hattat Halim Hoca," *Milliyet gazetesi*, 10 Ekim 1964.
- Ünver, Süheyl, "Hattat Mustafa Halim," *Yeni İstanbul gazetesi*, 7 Ekim 1964.

A calligrapher's conversion: Turkish alphabet reform in the works of Halim Efendi

The Latinizing of the Turkish alphabet, on 1st November 1928 to replace the Ottoman alphabet, was a bold and significant reform in terms of literacy. The first years of the reform revealed the need for fast, courageous, patient and able calligraphers. One of these calligraphers was Hattat Halim Efendi who had mastered the Arabic script and created many remarkable pieces of works. Following the reform, Halim Efendi fall on hard times due to the decrease in demand of calligraphic works in Arabic characters. Would he quit his job or pursue his occupation by using Latin characters in his works. This paper aims to understand Halil Efendi's conversion by examining his many sketches, printing plates, business card, logo and signboard designs. This paper will also analyse the effects of the adoption of modern Turkish alphabet in design history of Turkey.

Key words: Turkish Alphabet Reform, Ottoman calligraphy, *hat*, Calligrapher Halim Efendi, Turkish graphic design history, Ottoman logo and business card design.

Bir hattatın dönüşümü: Alfabe Devrimi'nin Halim Efendi'nin çalışmalarını üzerinden incelenmesi

Türkiye'de 1 Kasım 1928 tarihinde Osmanlı alfabesi yerine Türkçe'ye uyarlanmış Latin alfabesinin kullanılmaya başlanması, okuma yazma açısından hayati önem taşıyan çok cesur bir devrimdi. Ancak, ilk yılları tasarım adına hızlı ve cesur, sabırlı ve kolay uyum sağlayabilen hattatlara ihtiyaç gösteren bir dönemdir.

Bu cesur hattatlardan biri olan, eski yazıyı "yenerek" yaptığı çalışmalarını herkeste hayranlık uyandıran Hattat Halim Efendi'nin, bu devrimle birlikte karşısına çıkan yeni alfabeye mücadelesini, yaptığı işten vazgeçme ile uyumlanmaya çalışma arasında gidip gelişini, ortaya koyduğu pek çok eskiz, taslak, baskı kalıbı, kartvizit, logo ve tabela tasarımı üzerinden izleyerek inceleyen bu araştırma, hattatın sanatı, tasarımı ve yaşamı kadar, ulusun dönüşümünü de konu alarak, Türk grafik tasarım tarihinde bu değişimin önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Harf devrimi, Hat sanatı, Hattat Halim Efendi, Türk grafik tasarım tarihi, Osmanlı'da logo ve kartvizit tasarımı.